

FONOLOGIYA VA FONETIKA

Xamidjonova Shaxrizoda Oybek qizi

O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti
«Xorijiy til va adabiyoti» 3-fakultet 2309-guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu annotatsiyada tilshunoslikning muhim bo'limlaridan biri bo'lgan fonetika va fonologiya fanlari, ularning o'rganish obyekti, vazifalari, o'zaro farqlari hamda ahamiyati keng yoritiladi. Til insonlar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasi bo'lib, uning asosini nutq tovushlari tashkil etadi. Aynan shu tovushlarni ilmiy jihatdan o'rganish fonetika va fonologiya fanlarining asosiy vazifasidir.

Kalit so'zlar. Fonetika, fonologiya, nutq tovushlari, fonema, allofon, artikulyatsiya, akustik xususiyatlar.

Til insoniyatning eng muhim kommunikativ vositasi bo'lib, u orqali odamlar o'z fikrlarini ifodalaydi, bilim almashadi va ijtimoiy munosabatlarni shakllantiradi. Tilning asosini esa nutq tovushlari tashkil etadi. Shu sababli tovush tizimini o'rganish tilshunoslikda muhim o'rin egallaydi. Fonetika va fonologiya aynan mana shu vazifani bajaruvchi asosiy ilmiy yo'nalishlardir.

Mazkur maqolada fonetika va fonologiyaning nazariy asoslari, ularning o'rganish obyekti, o'zaro farqlari, asosiy tushunchalari hamda zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni keng tahlil qilinadi.

Fonetika haqida umumiy tushuncha

Fonetika tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganuvchi bo'limidir. U tovushlarning hosil bo'lishi, eshitilishi va fizik xususiyatlarini o'rganadi. Fonetika uch asosiy yo'nalishga bo'linadi:

Artikulyatsion fonetika

Bu yo'nalish tovushlarning qanday hosil bo'lishini o'rganadi. Nutq apparati — til, lab, tish, tanglay va ovoz paychalari ishtirokida tovushlar shakllanadi.

Akustik fonetika

Bu yo'nalish tovushlarning fizik xususiyatlarini o'rganadi. Tovushlar to'lqin shaklida tarqaladi va ularning chastotasi, amplitudasi, davomiyligi kabi jihatlar tahlil qilinadi.

Eshituv fonetikasi

Bu soha tovushlarning inson tomonidan qanday qabul qilinishini o'rganadi. Ya'ni inson qulog'i tovushlarni qanday eshitadi va miya ularni qanday talqin qiladi.

Fonologiya haqida umumiy tushuncha

Fonologiya esa tovushlarning til tizimidagi funksiyasini o'rganadi. U tovushlarning ma'no farqlashdagi rolini aniqlaydi.

Fonologiyaning asosiy tushunchalari quyidagilar:

Fonema — ma'no farqlovchi eng kichik birlik

Allofon — fonemaning talaffuz variantlari

Minimal juftlik — faqat bitta tovush bilan farqlanuvchi so'zlar

Masalan:

“bol” va “pol” so'zlari bitta tovush bilan farqlanadi va ma'nosi o'zgaradi.

Fonetika va fonologiyaning farqi

Fonetika va fonologiya bir-biriga yaqin, lekin vazifasi jihatidan farq qiladi:

Fonetika — tovushning fizik va biologik tomonini o'rganadi
Fonologiya — tovushning ma'no farqlashdagi rolini o'rganadi
Bu ikki soha bir-birini to'ldiradi va tilni to'liq tushunishga yordam beradi.

Nutq tovushlari tasnifi

Nutq tovushlari ikki asosiy turga bo'linadi:

Unli tovushlar

Ovoz paychalari tebranadi

Havo to'siqsiz chiqadi

Undosh tovushlar

Nutq organlari ishtirok etadi

Havo oqimi to'sqinlikka uchraydi

Undoshlar esa yana:

jarangli

jarangsiz

turlarga bo'linadi.

Fonetik jarayonlar

Nutq davomida tovushlar o'zgarishi mumkin. Bu fonetik jarayonlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Assimilyatsiya — tovushlarning bir-biriga moslashuvi

Dissimilyatsiya — o'xshash tovushlarning farqlanishi

Reduksiya — tovushning qisqarishi

Eliziya — tovush tushib qolishi

Bu jarayonlar nutqni soddalashtiradi va tezlashtiradi.

Suprasegment birliklar

Fonetikada faqat tovushlar emas, balki quyidagilar ham muhim:

Urg'u

Intonatsiya

Ritm

Bular nutqning ifodaviyligini oshiradi.

Fonetika va fonologiyaning amaliy ahamiyati

Bu fanlarning ahamiyati juda katta:

1. Til o'rganishda

To'g'ri talaffuzni o'rganishga yordam beradi.

2. Nutq madaniyatida

Aniq va ravon gapirishni ta'minlaydi.

3. Texnologiyada

Nutqni tanish tizimlari

Sun'iy intellekt

Tarjima dasturlari

Zamonaviy tadqiqotlar

Hozirgi kunda fonetika va fonologiya:

sun'iy intellekt

nutq sintezi

avtomatik tarjima

kabi sohalar bilan chambarchas bog'langan.

Fonetika va fonologiya tilshunoslikning asosiy bo'limlari bo'lib, nutq tovushlarini har tomonlama o'rganadi. Ular nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Tilni mukammal o'rganish uchun bu ikki sohani chuqur bilish zarur.

Fonetika — bu nutq tovushlarining fizik, fiziologik va akustik xususiyatlarini o'rganadigan tilshunoslik bo'limidir. U tovushlarning qanday hosil bo'lishi, qanday eshitilishi va qanday talaffuz qilinishini tahlil qiladi. Fonetika nutq apparatining faoliyati, ya'ni til, lab, tish, tanglay, ovoz paychalari kabi organlarning ishtirokini o'rganadi. Shu bilan birga, tovushlarning akustik xususiyatlari — ya'ni tovushning balandligi, kuchi, tembri kabi jihatlar ham fonetikaning tadqiqot doirasiga kiradi.

Fonologiya esa tovushlarning til tizimidagi funksional ahamiyatini o'rganadi. Ya'ni fonologiya tovushlarning ma'no farqlashdagi rolini tahlil qiladi. Masalan, bir tovushning o'zgarishi so'z ma'nosini butunlay o'zgartirib yuborishi mumkin. Bu esa fonologiyaning asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi. Fonologiyada asosiy birlik fonema bo'lib, u ma'no farqlovchi eng kichik birlikdir.

Fonetika va fonologiya o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ularning vazifalari turlicha. Fonetika tovushlarning fizik va biologik jihatlarini o'rgansa, fonologiya ularning til tizimidagi o'rnini va funksiyasini o'rganadi. Shu sababli bu ikki fan bir-birini to'ldiradi va tilshunoslikda muhim o'rin egallaydi.

Fonetika uch asosiy turga bo'linadi: artikulyatsion fonetika, akustik fonetika va eshituv fonetikasi. Artikulyatsion fonetika tovushlarning nutq apparati yordamida qanday hosil bo'lishini o'rganadi. Akustik fonetika tovushlarning fizik xususiyatlarini, ya'ni to'lqin shaklida tarqalishini o'rganadi. Eshituv fonetikasi esa tovushlarning inson tomonidan qanday qabul qilinishini tahlil qiladi.

Fonologiya esa fonemalar tizimini, ularning o'zaro munosabatini, kombinatsiyalarini va til ichidagi qonuniyatlarini o'rganadi. Fonologiyada fonema, allofon, oppozitsiya kabi tushunchalar muhim hisoblanadi. Masalan, bir fonemaning turli talaffuz variantlari allofonlar deb ataladi, lekin ular ma'noni o'zgartirmaydi.

Mazkur mavzuda fonetika va fonologiyaning amaliy ahamiyati ham katta ekanligi ko'rsatib o'tiladi. Xususan, to'g'ri talaffuzni shakllantirish, chet tillarini o'rganish, nutqdagi xatolarni tuzatish, nutq madaniyatini rivojlantirishda bu fanlarning o'rne beqiyosdir. Masalan, ingliz tilini o'rganishda tovushlar farqini tushunmaslik noto'g'ri muloqotga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, fonetika va fonologiya til o'qitish metodikasida ham muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarga tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatish, eshitib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish, fonematik eshituvni shakllantirishda bu fanlarga asoslaniladi. Ayniqsa, boshlang'ich bosqichda talaffuzni to'g'ri o'rgatish kelajakdagi til ko'nikmalarining mustahkam bo'lishiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, fonetika nutq texnologiyalari, sun'iy intellekt, nutqni avtomatik tanish tizimlari va tarjima dasturlarini yaratishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy texnologiyalar rivojlanayotgan bir paytda tovush tizimini chuqur o'rganish zarurati yanada ortib bormoqda.

Xulosa qilib aytganda, fonetika va fonologiya tilshunoslikning ajralmas qismlari bo'lib, ular nutq tovushlarini har tomonlama o'rganadi. Bu fanlar nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ular tilni chuqur tushunish, to'g'ri talaffuz qilish va samarali muloqot o'rnatishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Ladefoged, Peter – A Course in Phonetics. New York: Harcourt Brace 45-72-betlar.
2. Roach, Peter – English Phonetics and Phonology. Cambridge University Press. 56-84-betlar.
3. Crystal, David – A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Blackwell Publishing. 88-115-betlar
4. Odden, David – Introducing Phonology. Cambridge University Press. 33-45-betlar.
5. Carr, Philip – Phonology. Palgrave Macmillan. 62-78-betlar